

УДК 168.522:113/119

ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Тетяна Гайналь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто західноєвропейську парадигму ставлення людини до природи, якій властиві, з одного боку, керування природою, а з іншого, – співробітництво з нею, любов до неї. Специфічно ця проблема виявлялася в теоретичному та практичних аспектах ставлення людини до природи в українській філософській традиції (як формування утилітарних та екофільних засад).

Ключові слова: природа, екологічна культура, традиція керування, традиція співробітництва, утилітарне та екофільне ставлення до природи.

У сучасній науково-філософській літературі західну культуру звинувачують у формуванні споживацького (навіть деспотичного) відношення до природи і, врешті-решт, у сприянні глобальній екологічній кризі. Мало дослідженою є специфіка української ситуації: поєднання “східної” та “західної” парадигм відношення до природи з одночасним загостренням екологічних труднощів. Тому завданням статті є аналіз вказаних труднощів у системі “людина-природа”.

Розглядаючи західноєвропейську культуру з точки зору формування ставлення до природи, Л. І. Василенко виділяє дві традиції: традицію керування й традицію співробітництва. Окремо розвиваються та виділяються ідеї “любові до природи”, “спілкування з природою”, “поєднання з природою”, які менше розвинуті теоретично. Звичайно, такий поділ умовний. У такому разі можна було б включити до традиції співробітництва з природою і любов до природи, і спілкування з природою. Проте це було б неправильно, бо, виділяючи ідею “любові до природи”, маємо на увазі не емоційне ставлення, а про ставлення таке, що ґрунтується на принципах екологічної етики, яка намагається визначити, що є благом для біотичної спільноти як вихідного мірила цінності її представників, а звідси – і дати оцінку, що є добре, а що – погано в людських діях стосовно природи.

Історично первісне вираження “традиції керування” є в міфі про Едем, головна ідея якого (людина виконує обов’язки господаря щодо природи) продовжується в давньогрецькій та давньоримській спадщині.

Традиційна грецька культура розвивала тривалий час зовсім інше ставлення до природи, розцінюючи панування над нею як гординю, прагнення людини стати такою, як боги, що спричинює врешті-решт біди цій людині (згадаймо Прометея), але ситуація змінилася після грецького просвітництва, коли поняття гордині було відкинуто.

Найбільшої критики зазнають антропоцентризм стоїків, який підносить людину над природним світом, та платонізм з його дуалізмом духовного та природного (варто згадати “світ ідей” та “світ речей” у Платона; еманацию Єдиного до найнижчого свого ступеня – матеріального світу – у Плотина). “Отож традиція управління в західноєвропейській культурі сформувалася не лише під одностороннім впливом стоїцизму, а й під впливом платонізму, арістотелізму, та особливо під впливом біблійного вчення про людину як “вінець творіння”, як центральну істоту в світі, що наділена владою над природою” (Дж. Пассмор) [1, с. 148].

Проте слід зауважити (на противагу Дж. Пассмору), що саме в стоїків формування чеснот було пов'язане зі ствердженням у людини філософського розуму, який повинен був заволодіти стихією людських пристрастей. Це наче “нове народження”, що перетворювало людину в морально зрілого філософа. Оскільки стоїки були пантеїстами, то бачили природу й найвище начало – Логос – нерозривно пов'язаними. Логос був душею природного буття, вів його своїми шляхами. Тому філософ, вивчаючи природу, досягав і вищу сутність Логоса, наслідував її в житті. Бути мудрим – означає жити морально й згідно з природою. Доречно було б у такому випадку пояснити розуміння стоїками такого поняття, як “природа”. Природа–Логос – це розумність та доцільність світобудови, гармонія Всесвіту. Пізнання останньої (як “слідування за природою”) породжує філософа.

Неодмінною передумовою формування “традиції керування” під впливом біблійного вчення стало визнання природи реальністю не священною; людина виступає керівником дорученої їй природи й несе тепер відповідальність за всі свої дії та їх наслідки, що означає бережливе ставлення до неї й виходить з ідей про покликання й призначення людини, про смисл її діяльності на моральних основах.

Можна пов'язувати “традицію керування” з відповідальністю людини перед майбутніми поколіннями, знявши, таким чином, біблійну традицію “відповідальності перед Богом”. Однак посилення на майбутнє покоління залишилося зовнішнім, тому що так і не було знайдено інстанцію, яка була б посередником та регулювала відносини між майбутнім поколінням, сьогоdnішніми людьми та природою. Хоча Августина й приймають за “основоположника” зарозумілого ставлення до живих істот “не-людей”, деякі течії середньовічного християнства витримали спокусу переродитися в деспотизм, тому що орієнтувалися на завдання вдосконалення створеного з метою його розвитку, завершення й досягнення повноти. Винайдення у VIII ст. восьмилемішного плуга часто розцінюється як початок інтенсивної експлуатації природи з негативними екологічними наслідками. Звичайно, можна все подати так, наче з початку існування західноєвропейська культура вже несла в собі екологічно деструктивні настанови, які породили екологічну кризу. Але якими б зарозумілими не були Августин, стоїки та інші, ніхто з них не думав, щоб переробити природу в щось інше; екологічна ж проблема стала проблемою останніх двох століть.

З Ренесансу “традиція керування” поступово еволюціонує в те, що тепер назвали “деспотичним антропоцентризмом” щодо природи. Ренесанс став добою переходу до нового вільнодумства, де дужа й вільна індивідуальність привласнила

собі те, що колись вважалося божественним повноваженням щодо природи, і зосередилася на тому, щоб заволодіти природою. Л. Василенко не погоджується з таким баченням, бо вважає, що ренесансний антропоцентризм був далекий від техніко-економічного підкорення природи, це був естетизований антропоцентризм; крім того, природа мислилася як живе тіло, що наділене душею – “вітальною основою космосу”. “І коли б традиція керування за доби переходу від Відродження до Нового часу зробила вибір на користь такої космології, то вона б опинилася в залежності від демонізму окултно-магічної практики” [2, с. 11].

Новий час позначений становленням науки, метою якої стало прагнення досягнути істину як об’єктивне, раціональне, упорядковане знання. Природа як безособова об’єктивна єдність світу характеризується впорядкованістю й передбачуваністю поведінки. Закони природи оголошені такими, що можна досягнути їх науковими методами.

У середині XIX ст., приблизно тоді, коли поширюється думка про етичну нейтральність наукового знання, “панування над природою” перетворюється в безвідповідальне її підкорення. Завдання полягає не в дискредитуванні науки, бо багато чого з того, що робилося від імені науки, не завжди було справжньою наукою. Звичайно, в Новий час вона ще була вільною від антиекологічної діяльності. Однак є слушність у тому, що в науковому світогляді Нового часу не було створено перепон тому, щоб зробити неможливим використання наукових знань у діяльності, яка руйнує живу природу. Керування природою заручається допомогою могутньої наукової культури, а згодом – і науково-технічної діяльності, а відтак починає розумітися як контролювання поведінки будь-якого природного об’єкта на ґрунті знання його законів.

У “традиції співробітництва”, що менш розвинута теоретично, людина покликана вдосконалювати природний світ, відкривати його нереалізовані можливості, які не можуть проявитися самі без творчої співдії людини. Сприймання світу як таємниці, у глибині якої діють доброзичливі до людини животворні сили, – джерело досвіду, до якого тяжіють представники “традиції співробітництва”. Як не парадоксально, але боротьба з жорстокістю до природи починається посправжньому з Нового часу. У західноєвропейській традиції вважалося, що суб’єктами моральних відносин можуть бути лише люди. Тепер таке антропоцентричне розуміння моральності ставиться під питання з різних точок зору: екологія виходить із того, що людина як біологічна істота – частина в глобальному цілому, тому екологічне розуміння слід узгодити з етичним (надати еквівалентний статус і людині, і будь-яким іншим істотам). На таких позиціях стоїть екологічна етика. Починаючи з XVIII ст., так звані “звільнювачі тварин” висунули аргументи, що якщо тварини здатні відчувати страждання, вони самоцінні як істоти, що мають душу, тобто входять у сферу нашої відповідальності й у якомусь значенні, можливо, “володіють правами” (право на життя, на свободу від страждань).

У сучасній літературі антропоцентричному підходу протиставлено екоцентричний (чи біоцентричний), що робить основний акцент на “самоцінності” природи, якою люди нехтують при утилітарному підході, та на єдності з природою.

Яким чином її можна досягнути? Можливо, завдяки біофілії як прагненню приєднатися до інших форм життя. Е. Уїлсон постулює так звані біофільні якості людини, а саме: людині властива вроджена схильність до благоговіння перед життям, причому воно виявляється не результатом, як у А. Швейцера, росту самосвідомості людини, процесу етичного самовдосконалення. За Е. Уїлсоном, біофілія – передзадана якість людини, що передається генетичними каналами, це засновок до компоненту моральності – любові до природи, поваги до проявів життя. Тому людина не може бути жорстокою та нещадною до подібних до себе істот й до природи. “Природа – життя, вона не виштовхнула, а випестила людину. Людське в людині формується як історично, так і індивідуально, й аж ніяк – у відриві від контактів із природою” [3, с. 38].

Яким же є досвід ставлення до природи й природокористування в Україні? Формування такого ставлення В. Крисаченко та О. Мостяєв пропонують розглядати через призму поняття “екологічна культура” [4, с. 35].

Термін “екологічна культура” – новий, уперше з’явився в 20-х роках ХХ ст. Згадані автори вказують на необхідність розгляду екологічної культури з двох боків: “по-перше, це – сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують принаймні стійку рівновагу в системі “людина-довкілля”, по-друге, це – теоретична галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки” [4, с. 35]. Тобто, навколишнє середовище зумовлює не лише пристосування до нього людини як природної істоти, бо людина ще прагне до надприродності і, як істота розумна, вона є чинником, який організує природний світ, вона надає об’єктам природного довкілля соціально ціннісного звучання. Проте, за В. Крисаченком, природне середовище накладає відбиток на культуру (у різних її складових: моралі, естетиці, традиціях тощо) через особливості ландшафту, клімату, флори, фауни (до певної міри біологічний детермінізм культури. – Г. Т.).

Україна за еколого-географічними ознаками здебільшого репрезентована лісостеповими ландшафтами із вкрапленнями інших екосистем. Мешканці краю потерпали від “синдрому страху перед гомогенним простором” [4, с. 215], який утримував їх у межах рідної землі, крім того, вони намагалися оволодіти степом (Диким Полем), але творчо – через ландшафтотворення (кургани, зокрема, крім ритуальних, сторожових та інших функцій, слугували розчленуванню двохвимірного простору на об’ємний світ). “Маємо внаслідок цього постання перед людиною подвоєної реальної Природи – Природи олюдної собою і для себе, з одного боку, і Природи або ж неолудненої взагалі, або природи-для-інших, з другого... Тому-то в українському світобаченні треба вишукувати генезис архетипів мислення та поведінки не від довкілля взагалі, а від такої його частини, яка згармонізована, принаймні, узгоджена людністю, яка замешкує її” [4, с. 297–298].

М. Костомаров у науковому дослідженні слов’янської міфології розповідав: “Слов’яни, незважаючи на очевидне багатобожжя, визнавали одного Бога, батька природи... творця грому та блискавки, і, крім того, шанували духів, котрими, за власним розумінням, населяли природу” [5, с. 34]. Бо “докорінний принцип

слов'янської релігії – еманация; за слов'янськими уявленнями, і моральна, і фізична природа є живлющою, такою, що містить у кожному явищі життєвий дух, випромінюваний творцем” [5, с. 35]. Проте і людськість світогляду виявляється виразно, боги символізують природні явища або галузі діяльності людини. “Даний народ славив світлі небесні сили, догоджав темним силам, щоб присилувати всі сили служити його практичним цілям” [4, с. 312].

Усе це знаходило свій вияв у народній творчості. Згадаймо, наприклад, систему замовлянь як засіб гармонізації взаємин з довкіллям, приборкання темних негативних сил і стихій; згадаймо й обрядові традиції, які пов'язані з осмисленням упорядкування хаосу, облаштування неба й землі, місця людини у світовому устрої; проаналізуймо прислів'я, де міститься сконцентроване знання про типові явища природи й людського буття; пригляньмось до системи символів, які увібрали в себе ознаки тієї території, на якій проживає населення, завдяки яким воно відрізняється від інших народів. Крім того, “не лише на зоряному небі “записано” найвищі цінності людини та начала світу, а й зафіксовані вони у звичних, повсюдно поширених представниках царства чудової флори” [4, с. 335] (і фауни також – Г. Т.).

Вплив первісних уявлень про ставлення людини до природи залишався потужним, незважаючи на прийняття християнства та формування відповідного світогляду. Тісне переплетення християнських та первісних уявлень залишається аж до наших днів (в обрядовості). Язичники підносили до рангу богів природні явища, це ж християнством не сприймається: там, де Бог творить явища, вони будуть похідними.

З прийняттям християнства відбувається усвідомлення виокремленості людини з природи. Картина світу подвоюється: світ бажаний виступає як божественний. Центр смислової ваги переноситься на надприродне начало – Бога. Природа вже не є об'єктом поклоніння, вона створена Богом, людина ж покликана бути її господарем. З іншого боку, природа, яка своїм існуванням засвідчує наявність божественного, причетна до нього. “Надчуттєвий світ творця, який проглядає крізь чуттєвий світ створеної природи, позбавляючи її самодостатності, все ж надавав їй певного значення в пізнавальних зусиллях людини, спрямованих на досягання світу позачуттєвого” [6, с. 71]. Світ природи сприймається як книга, яка потребує розгадки і символічного прочитання. Крім того, результат символічного витлумачення природи є не так пізнавальним, як морально-повчальним.

Поряд із цією та всупереч їй розвивається й інша тенденція – початки наукового пошуку знань про природу (зокрема, у літописах), де виявляється прагнення до більш точного й об'єктивного методу в описі навколишніх явищ. Пізніше гуманісти надаватимуть великого значення природничим наукам, які допомагають людині пізнавати світ – від найзагальніших питань його будови до конкретних питань медицини, географії тощо.

У перший період розвитку Києво-Могилянської школи проглядається тенденція до поступового перенесення акценту з пізнання Бога на пізнання людини та природи. Професори Академії, використовуючи вчення пізньої схоластики та Від-

родження, наблизилися, з одного боку, до ідеї ототожнення Бога з природою, а, з іншого, схилилися до деїзму. Поняття природи – багатозначне, чітко не визначене; природа – це і її творець, тобто Бог, і сутність кожної речі, й універсум. Спроби об'єднати тлінний нестійкий і випадковий світ із Богом (через світ прообразів речей), що уособлював ідею необхідності, стабільності, вічності, створювали умови для переходу на позиції пантеїстичної натурфілософії, однією з ознак якої було уявлення про самозбереження як сутності універсуму.

У Григорія Сковороди Бог виступає вже як невидима натура, пружина, першооснова видимого світу. Природа – уже не лише найдосконаліше творіння Бога, а й світ із властивим йому комплексом незалежних від постійного й безпосереднього втручання закономірностей, що сам по собі гідний бути самостійним предметом наукових досліджень.

Романтизм сакралізує природу, виявляючи в ній не лише видиму, “світлу” сторону, а й невидиму, “темну”, населяє природу міфічними істотами, звертається до фольклору для підсилення первісної, таємничої сутності природи.

Згодом “Монопольне володіння істиною історичного “процесу” призвело до сталінського плану перетворення природи” [7, с. 8]. Нарком землеробства Я. О. Яковлев у своєму виступі (1931) закликав до наукових відкриттів, які “революціонізують життя тварин та рослин”. У 1931 р. М. М. Завадовський, біолог, змушений виступити на засіданні Наркомзему з доповіддю “Наздогнати й перегнати природу!” Журнал “Охорона природи” з 1931 р. почав виходити під назвою “Природа та соціалістичне господарство”. У цьому журналі читаємо: “Природу слід поставити під тотальний контроль, “олюднити”, тобто зробити її підпорядкованою й другорядною частиною “світу людини”, пересічним ресурсом людської діяльності” [7, с. 9].

Історично в українській думці визріло припущення, що, з одного боку, “природі властиві певні моральні закони, а з іншого, – що найвищі чесноти у людині повинні (і мають бути) природними... Тому в минулому людині не вільно було дарма зрубати дерево, звернутися до якоїсь із стихій із непоштивим словом... І порушення українських екосистем мало таке саме ж негативне значення для життя та розвою нації, як і занечещення і заперечення традиційної моралі – для здоров'я довкілля” [4, с. 343]. Традиційне природокористування в Україні характеризувалося, таким чином, екофільністю, відсутністю прагнення підкорити світ природи чи пасивно підкорятися йому.

Отож, можна прослідкувати дві стратегії природокористування: утилітарну та екофільну. Якщо застосування кожної з них окремо не було виправдано, то слід зробити спробу їх об'єднати задля гармонізування відносин природи та людини в час екологічної кризи та спроб її подолання.

1. Василенко Л. Отношение к природе: "традиция управления" и "традиция сотрудничества" // *Вопр. философии*. 1987. № 7. С. 145–155.
2. Василенко Л. Доля традиції "керування" природою // *Філосо. і соціол. думка*. 1991. № 6. С. 3–21.
3. Карпинская Р. Человек и природа – проблемы коэволюции // *Вопр. философии*. 1988. № 7. С. 37–46.
4. Крисаченко В., Мостяєв О. Україна: природа і люди. К., 2000.
5. Костомаров М. Слов'янська міфологія // *Хроніка*. 2000. 1992. № 1. С. 34–49.
6. Історія філософії на Україні. У 3 т. К., 1987. Т. 1.
7. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології // *Філосо. думка*. 2000. №3. С. 4–24.

HUMAN'S ATTITUDE TO NATURE IN THE HISTORICAL-PHILOSOPHICAL TRADITION

Tetjana Hainal'

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The article is devoted to consideration of the Western European paradigm of a human's attitude to nature, which is characterized, on the one hand, by management of nature, and, on the other hand, by cooperation with it, by love to it. That problem specifically manifests itself in the theoretical and practical aspects of a human's attitude to nature in the Ukrainian philosophical tradition (as the forming of the utilitarian and ecofilian positions).

Key words: nature, ecological culture, management tradition, cooperation tradition, utilitarian and ecofilian attitude to nature.

Стаття надійшла до редколегії 02. 04. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003